

Ermeni Propandasının Gölgelediği Gerçek:
TEHCİR KANUNU VE I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ARAP TEHCİRİ

Süleyman BEYOĞLU*

ÖZET

I. Dünya Savaşı sırasında 27 Mayıs 1915 tarihinde çıkarılan tehcir kanunu sadece Ermenilere uygulanmamıştır. Osmanlı Devleti'nde yaşayan her etnik grub gerektiğinde tehcir edilmiştir. Bu makalenin konusu literatürde çok az yer alan Arap tehciridir. Savaş koşulları sebebiyle Suriye ve Medine'den çıkarılarak Anadolu ve Rumeli'ye geçici olarak iskân edilen Arapların durumu ve Mondros Mütarekesi sonrası eski yurtlarına geri dönüşleri arşiv belgelerine dayanarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı, Araplar, Ermeniler, Medine, Suriye, tehcir, göçmenler.

Osmanlı Devleti kuruluş yıllarından itibaren İslâm'ın gaza ilkesi uyarınca batıya doğru yayılmaya başladı. Yapılan fetihler sonucu Rumeli'ye ve yeni fethedilen yerlere Türk halkının kitleler hâlinde yerleşmesi sağlanıyordu. Bu bazen yeni fethedilen iskân mahallerini askerî, ekonomik, dinî gayelerle Türkleştirmek/Müslümanlaştırmak şeklinde oluyor, bazen de bakir toprakları şenlendirmek, güvenlik ve düzeni sağlamak için sürgün yöntemine başvuruyordu. Sürgün usulüne göre devlet, lüzum gördüğü yerlere iskân yapabilmek için mükellefiyeti olmayan halkı buldukları yerlerden başka yerlere nakl ediyordu¹. Devlet için sorun olan başıboş halk, derbentlere iskân edilerek hem ıslah edilmiş oluyor, hem de imparatorluğun stratejik önemdeki boğaz ve geçitlerinin emniyeti sağlanıyordu. İskân edilenler bu hizmetlerine karşılık vergilerden muaf tutuluyordu².

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ana Bilim Dalı Başkanı / sbeyoglu@marmara.edu.tr

¹ Sürgün metoduyla yapılan göçler için bkz. Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Sayı 11-15, İstanbul 1951-1953-1955.

² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, İstanbul 1990.

Buna karşılık feth edilen yerlerdeki gayrimüslim hünerli zümreler de İslâm bölgelerine kaydırılarak iskân ediliyorlardı. Böylelikle yerleşim alanlarının büyümesi, ekonomik seviyesinin yükseltilmesi ile Anadolu Türk beyliklerinin nüfuzlarının eritilmesi sağlanmış oluyor ve merkezî hükûmete bağlılık artırılıyordu. Bu yolla bir anlamda, yeni fethedilen yerlerle eski toprak parçaları kaynaştırılmış oluyordu. Vakıflar, zaviyeler, tekkeler yoluyla da iskân ve şenlendirme yapılıyordu³.

Ancak Osmanlı fütihat döneminin II. Viyana kuşatmasından sonra büyük ölçüde noktalanmasıyla içe dönük göç hareketleri başladı. Osmanlı ordusunun sancağı nereden çekiliyorsa millet oradan çekilmeye âdeta mecbur oluyordu. Kaybedilen her toprak parçasının demografik yapısı istilâcı lehine değişiyordu. Demografik üstünlük XVIII. yüzyıldan sonra âdeta coğrafyayı sahiplenmenin ön şartı olarak görülmeye başlandı. Modern manada ulus devlet modellerinin ortaya çıkışı göç olgusunu körükleyerek, dinsel kimlikten ziyade etnik kimliği ön plâna çıkardı. Bu süreç; kendinden olmayanın, yani ötekinin aynı iskân alanında yaşamasını giderek imkânsız hâle getirdi. Demografik yoğunluk, dinsel-etnik kimlikler son yüzyıllarda baskın çıkarak, birkaç yüzyıldır kısmen oluşmaya başlayan farklılıklarla birlikte yaşama kabiliyetini yok eden sancılı bir sürece dönüştü.

Osmanlı Devleti, karşılaştığı muhaceret sorununu önceleri mahallî tedbirlerle çözmeye çalışırken muhacir sayısındaki artışa paralel olarak konuyla merkezî düzeyde ilgilenmek üzere özel bir çok komisyonlar oluşturdu. Plânsız ve insan sağlığını dikkate almayan iskân politikaları yüzünden muhacirler yollarda veya iskân mıntıklarında salgın hastalıklar ve kitlesel ölümlerle karşı karşıya kaldılar. Osmanlı topraklarına gelen muhacirlere hane ve arazi dağıtımı yapılıyordu. Fakat 1870'li yıllarda hane başına 100 dönüm arazi verilirken, 1890 sonlarına doğru artan muhacir sayısı orantılı olarak bu miktar yarım dönüme kadar düşmüştü. Giderek artan muhacir sayısına paralel olarak Osmanlı idaresi sürekli arazi üretmek zorunda kaldı. Osmanlı Devletinin yaşadığı bu göç sorununun yanı sıra XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı göçünü de teşvik ettiğini belirtmek gerekir. Osmanlı nüfusunun artması zenginlik olarak telâkki ediliyor ve nüfus artışının ekonomiye katkı sağlayacağı düşünülüyordu. Göç hareketlerinin henüz yoğunlaşmadığı 1820'lerde Müslümanlar,

³ Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 2, Ankara 1942.

Osmanlı nüfusunun %59.6'sını oluştururken, 1890'lara gelindiğinde toprak kayıpları ve ardından gelen yoğun Müslüman göçü nedeniyle, bu oran %76.2'ye yükselecekti⁴.

II. Abdülhamid dönemine kadar dışarıdan gelen muhacirler içinde Filistin'e Yahudi göçü hariç Müslüman, Hristiyan ve Musevî pek ayırt edilmiyordu. Bu dönemden itibaren yabancı devletlerin gayrimüslimler üzerindeki faaliyetleri ve onları Osmanlı Devleti aleyhinde kullanma ihtimali sebebiyle muhacirlerin Türk veya Müslüman olanları tercih edilmeye başlandı. Bu aynı zamanda bazı etnik veya dinî gruplar tarafından belli bir arazinin yoğun olarak iskânâ açılarak vatanlaştırılmasına karşı da bir önlemdi. Birinci Dünya Savaşı'na kadar 1789-1800, 1828-1829, 1860-1864, 1859-1879, 1877-1878, 1912-1913 yıllarında yapılan büyük göçlerle yaklaşık 6.000.000 Müslüman muhacirin Osmanlı topraklarına iskân edildiği tahmin edilmektedir⁵.

Balkan Savaşları ve sonrasında 13 Mayıs 1913'te İskân-ı Muhacirîn Nizâm-nâmesi kabul edildi. Bu nizâm-nâmenin uygulanmasından Dahiliye Nezareti sorumluydu. Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte, stratejik yerlerde yaşayan ve düşmanla her türlü işbirliği içine girebilecek unsurların iskân mahallerini değiştirmek, bu sorunların çözümünü kolaylaştırıcaktı. Hükûmet 27 Mayıs 1915 tarihinde dört maddelik geçici bir sevk ve iskân kanununu çıkardı. Kısaca Tehcir Kanunu olarak da bilinen bu geçici kanun, askerî gereklerle casusluk ve hıyanetleri hissedilen yerlerin ahalisini tek tek veya toplu olarak, başka yerlere sevk ve iskân yetkisini orduya bırakıyordu. Tehcir Kanunu çok popüler olarak bilindiği şekilde sadece Ermenilere değil, Hristiyanlardan Rumlara, Süryanî ve Keldanîlere, Müslümanlardan da Arap, Arnavut, Boşnak, Çingene, Çerkez, Gürcü, Kürt, Laz, Türklere ve Yahudilere de uygulanmıştır. Ermenilerin büyük bir kitle olarak sevk ve iskânı dolayısıyla Ermeni Tehciri olarak bilinen yaklaşım eksik ve yanlıştır. Tehcir Kanunu, Ermeniler kadar olmasa da

⁴ Nüfus rakam ve oranları hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Character*, Wisconsin 1985; *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500-1927*, Haz. Cem Behar, Ankara 1996; Justin McCarty, *Müslümanlar ve Azınlıklar-Osmanlı Anadolusunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, İstanbul 1998; Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, Çev.: Bilge Umar, İstanbul 1998.

⁵ Anadolu'ya yapılan göçler hakkında bkz. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994; İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu", *Toplum ve Bilim*, Sayı 50 (İstanbul 1990) s. 49-72.

Osmanlı Devletindeki dinî ve etnik unsurların hemen tamamını kapsamıştır. Müslüman grupların da kanun gereğince zorunlu iskâna tâbi tutulduğu uygulamaları karıştırma, birleştirme ve eritme, hatta bunların iflâs edeceği yerde temizleme politikaları olarak nitelemek yerinde ve insafli değildir⁶. Çünkü bunu söyleyebilmek için Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında İttihat ve Terakki'nin çok net bir göç ve göçmen politikası olduğuna dair güvenilir verilere sahip değiliz. İttihatçıların Osmanlı Devletine yapılacak göçlerde veya iç nüfus hareketlerinde Müslümanları veya Türkleri tercih etmesi, pragmatik, zamanın şartlarına ve milliyetçilik politikasına uygun bir yaklaşım olarak değerlendirilmelidir.

Birinci Dünya Savaşı içinde muhaceretin artışı ve çıkan sorunlar üzerine 8 Mart 1916'da Dahiliye Nezaretine bağlı olarak Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi kuruldu.

Biz bu çalışmamızda Tehcir kanununa dayanılarak yerleri değiştirilen önemli gruplardan biri olan Medine ve Suriye'den Anadolu'ya getirilen Arapların iskânını inceleyeceğiz.

Suriye ve Medine'den Tehcir

XIX. yüzyılda gelişen milliyetçilik akımı dört yüz yıldır Osmanlı idaresinde huzur ve sükûn içinde yaşayan bazı Arapların devlete bakışını değiştirdi. Birinci Dünya Savaşı'nın ilânıyla birlikte, IV. Ordu kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa askerî ve mülkî yetkilerle 1914 Kasımında Suriye'ye atandı. Cemal Paşa hem bölgenin devlete bağlılığını artıracak, Araplardan İngiliz ve Fransızlara karşı destek alacak, hem de kural tanımaz urbanın yani bedevî Arapların iskânına gayret edecekti. Özellikle demiryollarının güvenlik ve asayişinin sağlanması için urbanın stratejik bölgelerden uzak yerlere iskânlarının sağlanması gerekiyordu. Bu arada Cemal Paşaya verilen diğer bir görev de muhtemel bir isyan ve düşman işbirliğine karşı önlem almaktı. Şam'daki Fransız Konsolosluğundan bir çok Arap ileri geleninin Fransa ve İngiltere gibi Osmanlı Devletinin savaştığı devletlere hizmete hazır olduklarına dair belgeler ele geçirildi.

İngilizlere karşı yapılan başarısız Kanal (Mısır) seferlerinden sonra bütün Arap gizli cemiyetleri ve diğer muhalif gruplar etkisiz hâle getirilmeye çalışıldı. Düşmanla işbirliği belgelenen on bir Arap ileri geleni yar-

⁶ Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, İstanbul 2001, s. 246.

gılanarak 21 Ağustos 1915 tarihinde Beyrut'ta asıldı. Cemal Paşanın muhtemel Arap isyanını engellemek için yaptıkları; aslında, istemeden de olsa Araplar arasındaki hoşnutsuzluğu biraz daha artırdı ve plânlı bir isyanın bahanesi oldu. Cemal Paşa, Fransız etkisi ve tahriki altındaki 5.000 civarında Arap ailesini Anadolu içlerine sevk ve iskân ettirdi⁷. Osmanlı hükûmetine karşı tepkiler artmaya devam etti. Mekke Emiri Şerif Hüseyin, Osmanlı hükûmetinin cihad çağrısına karşılık, 27 Haziran 1916'da ilk ayaklanma bildirisini yayımladı. Bu bildiride İttihatçılara karşı büyük suçlamalar yapıyordu. Hatta *İslâm dinini ve kavmimizin geleceğini İttihatçıların elinde oyuncak olarak bırakamayız* deniyordu. Böylece İslâm dünyasının halifesi olan padişahın cihad çağrısına, Şerif Hüseyin isyanla cevap vermiş oluyordu⁸.

1 Şubat 1916 tarihinde Ermeni, Rum ve Arap aileler ile düşman istilâsı dolayısıyla Anadolu'ya gelen muhacirlerin sevk, iskân ve iaşeleri masrafı olarak 1915 yılı için 10.000.000 kuruşluk tahsisata 68.000.000 kuruş daha ilâve edilmek zorunda kalınmıştı. Muhacirlerin ihtiyacı için yapılacak harcamanın 200.000.000 kuruş raddesini bulacağı hesaplanmaktaydı⁹.

Arapların sevk ve iskânıyla ilgili İskân-ı Aşair ve Muhacirîn Müdüriyeti İskân Şubesi, 23 Nisan 1916 tarihinde bir talimatname çıkardı. Suriye'den önceden belirlenmiş mıntikalara sevk edilen Arap ailelerinin iskân suretleri ve iaşeleri hakkındaki talimat Talat Paşa tarafından IV. Ordu kumandanı Cemal Paşaya gönderildi. Arapların sevk, iskân ve iaşelerinde kullanılmak üzere Ankara'ya 330.000, Sivas'a 220.000, Konya'ya 110.000, Bolu'ya 100.000, Kastamonu'ya 60.000, Hüdavendigâr'a 90.000, Eskişehir'e 360.000, Karesi'ye 110.000 ve Aydın'a 110.000 kuruşluk tahsisat gönderildi¹⁰.

Suriye'den sevk edilecek Arap ailelerin iskân ve iaşelerinin temini dışında, onlara her ailenin eski toplumsal ve ekonomik durumları ile aile fertlerinin sayısına göre emvâl-i metrûkeden uygun evler verilecekti. Evlerden tamire muhtaç olanları tamir ettirilecekti. Arap mültecilere uygun ve yeterli evler bulunmaz ise devlet tarafından kirası karşılanmak üzere

⁷ Hasan Kayalı, *Ön Türkler ve Araplar*, İstanbul 1998, s. 218.

⁸ Beyannameler hakkında geniş bilgi için bk. Hülya Toker, "Birinci Dünya Savaşı'nda Mekke Şerifi Hüseyin İsyanı" *Beşinci Askeri Tarih Semineri* (23-25 Ekim 1995), Ankara 1996, s. 193-214; Sadık Sarısamam, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Ankara 1999, s. 58-64.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babıali Evrak Odası (BEO), nr. 344063.

¹⁰ Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR), 63/145, 145a, 145b.

mesken bulunacaktı. Evlerin eşyaları ya emvâl-i metrûkeden, veya muhacirîn tahsisatından karşılanarak pazardan tedarik edilecekti. Araplar arasında sanat erbabı olanlara çalışabilmeleri için dükkân ve alet tedarik edilecekti. Ziraatla uğraşan ailelere arazi, hayvan, tohumluk verilecek; Arap ailelerine kendi başlarına geçimlerini sağlayıncaya kadar, ihtiyaçlarına göre, fert başına 5-10 kuruş yevmiye verilecekti. Yevmiyeler peşin olarak her on günde bir aile reisine ödenecekti. Arap ailelerin nakilleri memleketin ve nakledilen ailelerin selâmet ve saadetine yönelik siyasî gerekler nedeniyle olup hiçbir zaman *menfiyen* (sürgün) veya *menkûben* (gözden düşmüş) götürülmediklerinden haklarında iyi muamele edilecekti. Yerli ahalile geçimleriyle beraber âdet ve lisana alıştıırılacaklardı. Bunların işçeleri, tahsis edilecek hanelerin tamiri ve kira gibi bütün masrafları muhacirîn tahsisatından sağlanacaktı. Her ailenin nüfusları, isimleri, aile unvanları ile yapılacak yiyecek, giyecek, yevmiye vs. masraflarının kayıtları titizlikle tutulacaktı. Dahiliye Nezaretinden izin almadıkça hiçbir kimse iskân mahallerini terk edemeyecekti¹¹.

Suriye Vilâyeti Baalbek kazasında otuz iki seneden beri Kâtib-i adl muavinliği yapan Cebrail Aziz ve dokuz kişilik ailesinin Yozgat'a iskânına karar verilmişti. Cebrail Aziz hizmetlerini ve Osmanlı Devletine bağlılığını vurgulayarak, eski hizmetlerine karşılık Baalbek'e geri dönmelerine izin verilmesi, olmazsa Ankara vilâyetine iskânını sadareten istemişti (20 Mayıs 1916)¹². Şam eşraf ve tüccarından Geylanîzade Şerif Efendi ve üç akrabasının aileleriyle Balıkesir'e iskân edilmesi kararlaştırılmıştı. Fakat Balıkesir'e sevk edilmek üzere İzmir'e gelen Geylanîzade ve beraberindekiler yolda hastalandılar. Tedavi edilmek için beş-on gün İzmir'de kaldılar. Geylanîzade hükûmetin aldığı karara göre sosyal konumlarına uygun yer ve evlerde iskân edileceklerini hatırlatarak Balıkesir'in Şam ile karşılaştırılmayacak ölçüde sosyal konumlarına uygun olmadığını, hatta Balıkesir'de kendilerine uygun ev dahi bulmanın imkânsız olduğunu belirterek İzmir'de kalma isteğini Aydın Vilâyetine bildirdi. Aydın Valisi, bu ailelerin İzmir'de kalmalarının sakıncalı olmadığını da ilâve ederek Dahiliye Nezaretinden 18 Temmuz 1916 tarihinde görüş istedi. Nezaret, sağlık durumu ileri sürülerek yapılan bu *tahvil-i menfa* talebini uygun bulmadı (25 Temmuz 1916)¹³. Yine Suriye'den çeşitli şehirlere iskân edilmek için

¹¹ DH. ŞFR, 63/145; 63/145a; 63/145b.

¹² DH. EUM-4. Şb. 6/7.

¹³ DH. EUM-4. Şb. 7/25.

uzaklaştırılıp, velilerinin vefatıyla eski yerlerine iade isteğinde bulunan *mütebaidîn* (uzaklaşan) ailelerin başvuruları kabul edilmeyerek, diğer kimsesizler gibi hükümet tarafından yardım ve himaye edilmeleri gerektiği Konya, Ankara, Kastamonu, Bursa, Sivas, Diyarbakır, Adana, Eskişehir vilâyetlerine 24 Temmuz 1916 tarihinde emredildi¹⁴.

Akka ahalisinden olup iskân edilmek üzere Kütahya'ya gönderilen kadın ve erkek yirmi bir Arap, 26 Aralık 1916 tarihinde Kütahya'ya geldiler. Ancak mutasarrıfı Müfid Beyin beyanına göre Kütahya'da bu ailelere verilmek üzere emvâl-i metrukeden uygun bir ev bulunamadı. Müfid Bey, bundan önce Suriye'den gönderilen Arap aileler gibi bu yirmi bir kişinin de Balıkesir ve Kirmasti'ye nakl edilmesini Dahiliye Nezaretinden istedi¹⁵. 13 Mart 1916 tarihinde Beyrut'tan Ankara'ya iskân için trenle sevk edilen henüz Ankara'ya ulaşmamış olan bir sıra numarasıyla kayıtlı Emil Neccar'ın IV. Ordu'nun emriyle Halep'ten Beyrut'a iade edildiği, dört sıra numarasıyla kayıtlı Yusuf Brodil'in eceliyle Halep'te vefat ettiği, üç, dokuz, on sekiz ve yirmi sıra numaralı Kıranova(?) el-Hurî, Butrus Aşkunî Derban (?), İlyas Urban, Güheyl Mişel Ude'nin Ankara'ya gitmek üzere 29 Nisan 1916'da Konya'dan hareket ettikleri Aşair Müdüriyetine bildirilmişti. Ayrıca yirmi sıra numarasıyla kayıtlı Cebel-i Lübnanlı Habîb Sa'd Paşanın hastalığı nedeniyle hekimlere tedavi olmak üzere Adana'da bulunduğu ilâve edilmişti¹⁶. Bu örneklerden de anlaşıldığına göre; Osmanlı hükümeti, göç ettirdiği insanları tek tek kayıt ettiriyor ve iskân edilecekleri yerlere ulaşıp ulaşmadıklarını titizlikle takip ediyordu. Uygulayıcıların sevk ve iskânla ilgili yayımlanan talimatlara büyük ölçüde uyduğu anlaşılmaktadır. İskân mıntıkaları zorunlu olmadıkça isteğe bağlı olarak değiştirilmemekteydi. Anadolu'ya iskân edilen Araplar arasında Hristiyan Araplar da bulunuyordu.

1917 Martunda Hicaz Demiryolu üzerinden çok zor ve önemli bir sevkıyat daha yapıldı. Medine'ye kuzeyden yapılan yardımlar sebebiyle Filistin cephesinin yeterince takviye edilememesi ve Medine'de baş gösteren iâşe sıkıntısı üzerine, şehirde bulunan çok sayıda insanın kuzeye nakl edilmelerine karar verildi. Ocak 1917'de alınan bu karar gereği, çoğunluğunu Medine'deki sivillerin oluşturduğu toplam 40.000 kişi ve Medine'de muhafaza edilen Mukaddes Emanetler, Mart ayı içerisinde Hicaz Demir-

¹⁴ DH. EUM-4. Şb. 7/26.

¹⁵ DH. EUM-4. Şb. 8/38.

¹⁶ DH. EUM-4. Şb. 7/51.

yolu ile gerçekleştirilen başarılı bir tahliye ile Şam'a nakl edildi¹⁷. IV. Ordu kumandanlığı Medine'den Şam'a gelmekte olan mültecilerin işleri için Suriye vilâyetine tahsisat verilmesini istedi. Ancak Dahiliye Nezareti 2 Mart 1917 tarihli cevabında muhacirîn tahsisatının yetersizliğini ileri sürerek şimdilik Medine mültecilerinin sevk, işe ve sair masraflarının seferberlik tahsisatından yapılmasını istedi¹⁸. Dahiliye Nazırı Talat Paşa, 22 Mart 1917 tarihinde vilâyetlere gönderdiği yazıda mültecilerle Ermeni, Rum ve Arap ailelerin iskân ve işleri masraflarının iki ayda bir düzenlenecek bir cetvelle Muhacirîn Müdüriyetine bildirilmesini isterken, bu tarihte vilâyet ve mutasarrıflıklara yapılan yardım 6.640.000 kuruşu bulmuştu¹⁹. Halep vilâyetine ise askerî sebeplerle Medine'den çıkarılan seyyid, imam ve subayların iskân ve işlerinin IV. Ordu tarafından temin edilmesi gerektiği bildiriliyordu (14 Ağustos 1917)²⁰.

Niğde mutasarrıflığına, Medine ahalisinden oraya ne kadar nüfus sevk edildiği, ne şekilde sevk ve iskân edildikleri, iskân edilenlerin şimdiye kadar maişetlerini nasıl sağladıkları soruldu²¹. Arap muhacirlerden yaşları uygun olanlar 3 Temmuz 1916 tarihli genel tebliğe uygun olarak askerlik görevine çağırılıyordu²². Gizli olarak Medine'den Mekke'ye gidip gelmiş ve Konya'ya *teb'id* edilmiş Medinelilerin gözlemlerinin neler oldukları soruldu²³. Medine'den gönderilen on iki kişinin mülteci talimatnamesine uygun olarak Niğde'ye iskânları yapıldı²⁴. 29 Temmuz 1916 tarihinde Aşair ve Muhacirîn Müdüriyeti Aydın, Hüdavendigâr, Ankara, Konya Kastamonu vilâyetleriyle Eskişehir, Bolu ve Karesi mutasarrıflıklarında velilerinin vefatı üzerine memleketlerine dönmek isteyen Arap ailelerin buldukları yerlerde iskân ve işlerine devam etmesini istedi²⁵.

7 Kasım 1917'de işe buhranı yüzünden Medine'den nakl edilen ahalinin istedikleri yerlerde ikamet edebilecekleri Suriye vilâyetine bildi-

¹⁷ Süleyman Beyoğlu, *Fahreddin Paşa ve Medine Müdafaası*, İstanbul 1990, s. 126 vd.; F. Kandemir, *a.g.e.*, s. 85-86; N. Kıcımân, *a.g.e.*, s. 31-33.

¹⁸ DH. ŞFR, 74/186.

¹⁹ DH. ŞFR, 74/234.

²⁰ DH. ŞFR, 79/121.

²¹ DH. ŞFR, 79A/84.

²² DH. EUM-4. Şb. 7/33.

²³ DH. ŞFR, 80/44.

²⁴ DH. ŞFR, 80/162.

²⁵ DH. ŞFR, 66/102.

rildi²⁶. Medine mültecilerine talimatnameye uygun olarak yerleştikleri yerlerde yevmiye veriliyordu. Meselâ Edirne vilâyetine yerleştirilen Medine Seyyid Safî Efendinin yevmiyesinin ödenmesi Dahiliye Nezaretinden emredildi²⁷. Medine'den çıkarılanlar yalnızca siviller değildi. Mülkî, askerî ve malî kadrolarda çalışan memurlardan uygun görülenlerin Şam'da istihdamları tavsiye edildi²⁸. Aslen Kazanlı olup, on yedi sene önce İstanbul'a gelip, Fatih'e yerleşerek Osmanlı vatandaşı olan Kazanlı Kurban Ali, daha sonra mücavir olarak on altı sene evvel Medine'ye yerleşmişti. Kurban Ali bir çokları gibi, hükûmet kararıyla bir yıl önce Edirne'ye nakl edilmişti. Hakkında yapılan incelemeden sonra iklim olarak Edirne'ye uyum sağlayamadığı dikkate alınan Kurban Ali Bursa'ya yerleştirildi. Kurban Ali Medine'de bulunan ailesinin vefat etmesi üzerine 17 Kasım 1917 tarihinde birkaç gün için şahsî eşyalarını ve üç yüz lira kadar tutan parasını alabilmek için Medine'ye gitme isteğinde bulundu. Suriye ve Garbî Arabistan Kumandanı Cemal Paşa, Kurban Ali'nin tekrar Bursa'ya dönmek üzere dört gün Medine'ye gitmesine izin verdi (19 Şubat 1918)²⁹.

Arapların zorunlu yer değiştirmeleri savaş şartları içinde IV. Ordu kargâhının da bulunduğu Şam şehrini çok zor durumda bıraktı. Şam'ın kendi fakirleri yetmiyormuş gibi gerek Medine'den gerekse Beyrut ve Halep'ten gelmiş işe muhtaç yaklaşık 150.000 nüfus şehirde birikmişti. Şehrin nüfusunun göçmenlerle artmasına karşın, savaş şartlarının getirdiği zorluklardan dolayı Kerek ve civarından Şam'a yeterli miktarda zahire de getirilememekteydi. Zahrenin arzının azalması fiyatının son derece artmasına sebep oluyordu. Muhtaç nüfusun beslenebilmesi amacıyla Beyrut vilâyeti ile Cebel-i Lübnan livası ahalisine verildiği gibi Suriye vilâyetine de ordu tahsisatından aylık 10.000 liranın verilmesine karar verildi (30 Mart 1918)³⁰. Medine'den sevk edilenler arasında Osmanlı vatandaşı olmayanlar da vardı. Nitekim Adana'ya yerleştirilenlerden bir kısmı da Felemenk vatandaşı idi. Bunlara da diğer mülteciler gibi gerekli kolaylıklar gösteriliyordu³¹.

Gösterilen bütün kolaylık ve yardıma rağmen Arap ve Medinelilerin yerleştirildikleri şehirlerde mahallî idarecilerinden habersiz olarak başka

²⁶ DH. ŞFR, 81/55.

²⁷ DH. ŞFR, 82/71.

²⁸ DH. ŞFR, 82/164.

²⁹ DH. EUM-4. Şb. 18/5, lef 1-5.

³⁰ DH. ŞFR, 87/47; BEO, nr. 338151.

³¹ DH. ŞFR, 83/167.

yerlere gittikleri görülmektedir. İskân mıntıklarından hiçbir belge almadan daha fazla yevmiye verildiğini duydukları şehirlere göç eden Medineli mülteciler, gittikleri yerlerde daha fazla yevmiye almak için istekte bulunuyorlardı. Aydın vilâyetine, Dahiliye Nazırı Mehmet Talat Paşanın gönderdiği talimatta orada yerleştirilecek olanlara daha önce buldukları yerlerde aldıkları yevmiye nispetinde iaşe bedelinin ödenmesi isteniyordu. Böylece hem yer değiştirmenin, hem de yevmiyelerin suiistimal edilmesinin önüne geçilmeye çalışılıyordu. Ayrıca yevmiye için yeniden başvuracak Araplardan *menfiyen* gelmiş olanlara yukarıda sözü edilen Arap talimatnamesine uygun olarak, dâhile nakl edilmiş olanlara ise mülteci gibi yevmiye verilmesi hatırlatılıyordu (8 Nisan 1918)³². Aynı gün gönderilen başka bir yazıda Suriye, Halep, Konya, Urfa vilâyetleri ile Kütahya mutasarrıflığına iskânları sağlanan Medine ve Suriye ahalisinin istedikleri yere gidebilecekleri kararı alınmış olduğundan muhacir Araplar özellikle İzmir, İstanbul gibi şehirlere yerleşmeye başladılar. Arap ve Medineli aileler Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Kastamonu, Konya, Mamuretül-aziz, Musul vilâyetleriyle, Eskişehir, Urfa, İçel, İzmit, Bolu, Teke, Canik, Çatalca, Karahisar-ı Sahip, Kala-i Sultaniye, Karesi, Kayseri, Kütahya, Maraş, Menteşe, Niğde mutasarrıflıklarına iskân edilmişlerdi. Arapların hiçbir belge almadan iskân mahallerini değiştirmeleri vilâyetler arasında gereksiz yazışmalara sebep olduğu gibi, gittikleri yerlerde yevmiye alamayan ve mesken sağlanamayan ailelerin zaruret ve sefalet çekmelerine neden oluyordu³³.

Arapların Geri Dönüşleri

Meclis-i Vükelâ, 10 Nisan 1918 tarihinde tehcir edilmiş Rum, Ermeni ve Araplardan altmış yaşını geçmiş ve yardıma muhtaç olanların memleketlerine iadesine karar verdi³⁴. Meselâ, Aydın vilâyetine gönderilen bir yazıda yaşı altmışı geçmiş olan Medinelilerin IV. Ordu mıntıkasına dönmelerinin mümkün olduğu bildiriliyordu³⁵. Serbest bırakılan Arap ailelerinin bir kısmı memleketlerine dönmeye, bir kısmı ise IV. Ordu mıntıkası dışında sürekli iskân mahallerini değiştirmeye başladılar. Arap ailelerin

³² DH. ŞFR, 86/77.

³³ DH. ŞFR, 86/78.

³⁴ Meclis-i Vükela Mazbatası (MV), 211/169; İbrahim Ethem Atınur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskanı Meselesi, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 14 (Kasım 1994), s. 22.

³⁵ DH. ŞFR, 89/156.

mükerrer yevmiye almalarına meydan verilmemesi için buldukları yerin mülkî amiri ile muhacirin müdür veya memurluklarından ellerine birer vesika verilmesi, belgesi olmayanlara geldikleri yerdeki durumlarına uygun muamele olunmaları 13 Nisan 1918 tarihinde tebliğ edildi³⁶. Memleketlerine dönmek isteyen Arap ailelerin sevklerinde kolaylık gösterilmesi bütün görevlilerden isteniyordu³⁷. Bu cümleden olarak Arap ailelerin Anadolu Demiryolu ile memleketlerine rahatça dönmeleri sağlanıyordu³⁸. Konya'da birçok Arap ailenin memleketlerine dönmeleri üzerine bunların boşaltacakları yerlerin de sivil esirlere ayrılması ile düşman devletlerin tebaasının bir mahalle toplanmasına çalışılıyordu³⁹.

Medine mültecileriyle birlikte Şam'a gönderilen memur ve subay ailelerinden bir kısmının şehirdeki iaşe sıkıntısından dolayı Konya'ya gönderilmek istenmesi Konya Valisi Muammer Beyi zor durumda bıraktı. Valiye göre vilâyet, zaten her taraftan gönderilen insanlarla doluydu. Ayrıca serbestçe dolaşmalarına izin verilen Arap ailelerinin bir çoğu Konya'da geçim şartlarının diğer yerlere oranla daha iyi olmasından dolayı buraya gelmişlerdi. Bu durum şehirde izdihama sebep olmakta ve iaşe sıkıntısını bir kat daha artırmaktaydı. Konya'ya gönderilen yardım, memur ve okulların iaşesi için ayrılmış bir miktar şeker ve gazdan ibaretti. Vali Muammer Bey, Şam'dan gönderilmesi düşünülen memur ve subay ailelerinin iskânına uygun şehirde mesken tedarikinin de mümkün olmadığına dikkat çekiyordu (14 Nisan 1918)⁴⁰. Arapların memleketlerine iade masrafları için 12 Mayıs 1918'de Meclis-i Vükelâ seferberlik tahsisatından altmış milyon kuruş kaynak ayrıldı⁴¹.

14 Eylül 1918 tarihinde memleketleri düşman istilâsında bulunan veya askerî sebeplere dayanarak memleketlerine dönemeyen Arap ailelerin yevmiyelerinin ödenmesinin gerektiği İzmir vilâyetine hatırlatılıyordu⁴². Medinelilerden deniz yoluyla döneceklerin Beyrut'a, karadan döneceklerin Halep hududuna kadar iaşe ve zarûrî masrafları seferberlik tahsisatından karşılanacaktı⁴³. 1918 Aralıkında memleketlerine dönmelerine izin verilen

³⁶ DH. ŞFR, 86/122.

³⁷ DH. ŞFR, 86/92.

³⁸ DH. ŞFR, 87/100; 87/55.

³⁹ DH. ŞFR, 86/182.

⁴⁰ Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Müdüriyeti (DH. İ. UM), 20-3/2.19, lef: 1-2.

⁴¹ BEO, nr. 338597; MV, 212/16.

⁴² DH. ŞFR, 91/145.

⁴³ DH. ŞFR. 94/194; 86/82.

Medinelilerin yevmiyelerinin ödenmemesinin gerektiği Adana vilâyetine bildirildi⁴⁴. Arap ailelerin geri dönüş masrafları hükûmet tarafından karşılanmakla birlikte kendi arzularıyla memleketlerinden başka yerlere giden ailelere yol masrafları verilmiyordu⁴⁵.

Mütarekeden sonra Aydın mebusu Emanuel Efendi ve iki Rum arkadaşı, Ermeni, Rum ve Arap tehciri ile kayıplar ve savaşın sorumlularıyla ilgili bir tavriri Meclis-i Mebûsân'ın 4 Kasım 1918 tarihli oturumunda gündeme getirdi⁴⁶. Bütün Türk milletini töhmet altında bırakacak bu ağır tavriri karşısında Dahiliye Nazırı Fethi Bey yaptığı konuşmada; savaş yıllarında bazı Ermeni, Rum ve Arapların zarar görmüş olabileceğini, ancak bunlardan ziyade Türk unsurunun zarar gördüğünü, dolayısıyla Türk unsurunun da bu tavriri dahil edilmesini Emanuel Efendiden beklediğini söyledi. Bu arada Arap mebuslar adına Asir mebusu Ali Haydar Bey verdiği karşı bir tavriri; Emanuel Efendinin tavririndeki Araplarla ilgili altıncı maddenin, durumun nezaketi ve felâket zamanında iki din kardeşi arasında alenî bir münakaşaya yol açmaması amacıyla çıkarılmasını isterken, Ermeni ve Rumların tavırlarını protesto etmiştir. Rum mebuslarının bu tavriri Türk mebusları da bir hayli sinirlendirmiş, bu tavririn kabul edilemeyeceği yapılan görüşmelerde dile getirilmiştir. Tartışmalar sonucunda aynı gün 27 Mayıs 1915 tarihinde çıkarılmış olan geçici tehcir kanunu kaldırılmıştır⁴⁷.

7 Mayıs 1918 tarihli bir belgeye göre, 1917 senesinde Ermeni, Rum ve Arap ailelerin sevk, iskân ve iaşelerine ayrılmış olan 60.000.000 kuruştan 54.440.000 kuruşun harcandığı, bakiye olarak 5.560.000 kuruş kaldığı bildiriliyor ve yine masraflar için 1918 senesinde de 60.000.000 kuruşluk kaynağın seferberlik tahsisatından karşılanması Dahiliye ve Harbiye Nezaretleri tarafından sadareten isteniyordu⁴⁸.

Daha önce iskân mıntıkları değiştirilen, sonradan avdetlerine müsaade edilmiş olan gayrimüslim ahali arasında âciz ve fakir olup kış mevsimi sebebiyle sevk ve geçimleri mümkün olmayanların hükûmetin uygun gö-

⁴⁴ DH. ŞFR, nr. 94/196.

⁴⁵ DH. ŞFR, 86/82; F. Dündar, *a.g.e.*, s. 106.

⁴⁶ Türkleri ve savaş kabinelerini tehcir, ölümler ve gereksiz yere savaşa girmekle suçlanan sekiz maddelik bu tavririn tam metni için bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Ankara 1992, I, 109-110.

⁴⁷ *A.g.e.*, I, 111-116.

⁴⁸ BEO, nr. 338597.

receği yerlerde topluca şartlar uygun hâle gelinceye kadar beslenme ve barınmaları sağlanacaktı. Bu gaye ile 1919 senesi bütçesine *menatk-ı iskâniyeleri tebdil edilen Arap, Rum, Ermeni ailelerinin iskân, iaşe ve memleketlerine iade ve sair bilumum masrafı* namı altında 50.000.000 kuruş tahsisat konmuştur (18 Aralık 1918)⁴⁹. IV. Ordu kumandanlığının emir ve kararıyla Medine-i Münevvere, Beyrut, Cebel-i Lübnan, Suriye ve havalisinden geçici olarak başka yerlere sevk edilen Arap ailelerin o konudaki karar ve özel talimatname gereğince Ermeni ve Rum ahali gibi seferberlik tahsisatından yevmiye verilerek geçimleri sağlanmıştı. 1914-1918 seneleri arasında Arap, Rum, Ermeni aileleri için 90.610.000 kuruş harcama yapılmıştı. Arap ailelerin memleketlerine dönmelerine İtilâf Devletleri kumandanlıklarınca da yardım ve kolaylık sağlanacaktı. Suriyeli ailelerin memleketlerine dönmeleri üç ay evvel tebliğ edilmiş ise de, Arap ailelerin bir kısmı sağlanan bütün kolaylıklara rağmen memleketlerinde geçimlerini temin edemeyeceklerinden ve Osmanlı hükûmetinden aldıkları aylık 50-60 lira civarındaki yevmiyelerinin devamı amacıyla memleketlerine dönmekte isteksiz davranıyorlardı. Hatta bir kısmı da dönüş için yol paralarını aldıkları hâlde gitmeyerek yevmiye almaya devam etmek istiyorlardı.

Bu gibi ailelere 1918 Kasımı sonuna kadar yevmiyelerinin ve yol masraflarının ödeneceği ve bundan sonra kendilerine yevmiye verilmeyeceği bildirildi. Bu karar 5 Kasım 1918 tarihinde şifre ile bütün vilâyetlere duyurulmuştu. Medine ahali ise işgal dolayısıyla memleketlerine dönmelerine imkân olmadığını beyan ediyorlardı. Bu konuda sarf edilmek üzere Meclis-i Hass-ı Vükelâ tarafından seferberlik tahsisatından 120.000.000 kuruş ayrılmış; bunun 90.610.000 kuruşu harcanmış, 29.390.000 kuruş da bakiye kalmıştı. Kalan bu bakiye Rum, Ermeni, Arap ailelerin memleketlerine iadeleri ile Rum ve Ermenilerden henüz memleketlerine dönmeyenlerin ihtiyaçlarına, dönenlerin de 25 günlük iaşe harcamalarına ayrılacaktı. Arap ailelerine ödenen yevmiyelerin 1918 Kasımından sonra devam etmesine imkân olmadığına karar verildi. Alınan karar gereğince Arap ailelerine yeniden yevmiye tahsisinin mümkün olmadığı, 1918 Kasımından önceki tarihlere ait alacakları varsa, bunların birikmiş olarak ödenmesi emri verildi. Ayrıca bu kaynaktan geriye dönen Arap ailelere harcırahları verilecek veya 1918 senesi sonuna kadar muhtaç olan Rum, Ermeni ve Arapların iaşe masrafları karşılanacaktı (12 Ocak 1919)⁵⁰.

⁴⁹ BEO, nr. 341017; nr. 341557; nr. 341724.

⁵⁰ BEO, nr. 340862.

Bütün bu uygulamalar, Osmanlı Devletinin Ermeni, Rum ve Arapları sevk ederken ve geriye dönüşlerini sağlarken gelişi güzel değil belli bir plân ve düzen içinde hareket ettiğini göstermektedir. Tehcir uygulamasındaki en önemli özellik ise, sevk edilen vatandaşların her türlü ihtiyacının karşılanmaya çalışılması ve eski yerlerine dönmelerinin sağlanmış olmasıdır. Savaşın zorunluluğu dolayısıyla Anadolu'ya sevk ve aileleriyle Kütahya'ya iskân edilen Medinelî bazı aileler, Kütahya'nın havasıyla imtiyaz edemediklerinden İstanbul'a gelerek yerleşmişlerdi. Bu aileler Muhacirîn Müdüriyetine başvurarak İstanbul'a iskân edilmiş aileler gibi yevmiye talep etmişlerdi. Kütahya'dan gelenler nüfus başına 11 kuruş hesabıyla tahsis edilen Mart ayı yevmiyelerini de almışlardı. İstanbul'da iskân edilen diğer Medinelî aileler ise 20'şer kuruş yevmiye alıyorlardı. Harem-i Şerif-i Hazret-i Nebevî İmamı Seyyid Abdül Muhsin Es'ad Efendi, kendisine ve ailesine tahsis edilen yevmiyenin Marttan sonra kesildiğini beyan ederek, bu konudaki sayısız başvurusunun sonuçsuz kaldığı iddiasıyla Şurâ-yı Devlete başvurdu.

Şurâ-yı Devlet, Medine-i Münevvere ahalisine yapılan uygulamalar hakkında Dahiliye Nezaretinden bilgi istedi. Buradan verilen cevapta; harp sebebiyle iltica eden ve siyaseten memleketinden başka yerlere gönderilen ailelere, buldukları mahallerin ihtiyaçları ve mülteci olmaları nazar-ı dikkate alınarak hükümetçe yardımda bulunulmakta olduğu, bu ailelere daha sonra harp mıntıkları dışında serbestçe seyahat izini verildiği bildirildi. Fakat Medinelîlerin serbest dolaşma hakkından yararlanarak vilâyet ve livalarda gelişi güzel dolaşmaları da istenmiyordu. Hatta bu ailelerden İstanbul'da yerleşmek isteyenlere yevmiye verilmemesi kararlaştırılmıştı. Bu karardan sonra başvuran Medinelî Abdül Muhsin Es'ad Efendiye Kütahya'da bulunduğu zamanlara ait olarak biriken yevmiyelerinin bir yardım olmak amacıyla ödendiği; İstanbul'da ikamete devam etmesinden dolayı yardımlardan yararlanamayacağı ve taşraya dönmesi hâlinde tekrar maaş tahsisi cihetine gidilebileceği belirtilmişti.

Şurâ-yı Devlet, Seyyid Abdül Muhsin'in kendisi ve ailesine yardım amacıyla ödendiği bildirilen yevmiyelerin hangi bütçe ve hangi tertipten karşılandığını tekrar Dahiliye Nezaretinden sordu. Dahiliye Nezareti, IV. Ordu kumandanlığının emir ve kararıyla muhtelif tarihlerde *teb'id* edilmiş ve *hasebü'l-lüzûm* tahliye edilen mahallerden gelmiş olan Arap ailelerine her mahallin durum ve ihtiyacına göre nüfus başına günlük azamî yirmi kuruşu geçmemek üzere yevmiye tahsis edildiğini ve bunun seferberlik tahsisatından karşılandığını bildirdi. Ayrıca Dahiliye Nezareti, Arap aile-

lerinin maaşlarına dair son genel tebligatın bir suretini Şurâ-yı Devlete gönderdi. Dahiliye Nezareti, Abdül Muhsin Es'ad Efendinin iskân mahalli Kütahya olduğunu ve tayin olunan 11 kuruş yevmiye miktarı buraya uygun olduğuna göre; İstanbul 'daki Arap ailelerine tahsis olunan yevmiye miktarının Abdül Muhsin'in biriken yevmiyesinin itasına dayanak olamayacağını iddia etmekteydi.

Şurâ-yı Devlet görüşmelerinde Nezaret adına hazır bulunan Muhacirîn Müdürü Hamdi Bey, Medineli ailelere 10-20 kuruşa kadar yevmiye verilmesinin Meclis-i Vükelâ kararı gereği olduğu ve aile fertleri kalabalık olanlara en az ve ailesi az olanlara en çok, yani ailelerin nüfus miktarları çoğaldıkça nüfus başına az yevmiye vermek usulü seçilmiş olduğundan Abdül Muhsin Es'ad Efendinin ailesine nüfus başına 11 kuruş üzerinden yevmiye tahsis ve ita edildiğini ifade etti. Her ne kadar bazı Medineli ailelere İstanbul'da ikamet ettikleri hâlde yevmiyeleri verilmekte ise de; bunların İstanbul'da ikamet edenlere yevmiye verilmemesine dair 11 Mart 1918 tarihli Meclis-i Vükelâ kararından önce yevmiyeleri tahsis olunmuş ve kazanılmış hak olmasından dolayı yevmiyelerinin ödendiğini ilâve etti. Şurâ-yı Devletçe yapılan inceleme sonucu, Muhacirîn Müdürünün aksine Medineli ailelere yardım olmak üzere nüfus başına asgarî 10 ve azamî 20 kuruş yevmiye verilmesinin Meclis-i Vükelâ kararına dayanmadığı tesbit edildi. Çünkü Meclis-i Vükelânın kararı yerleri değiştirilen *menfa* Arap ailelerine yevmiye verilmesini düzenliyordu. Askeriye tarafından *nefy* (sürgün) ve *teb'id* (uzaklaştırma) edilenlere seferberlik tahsisatından, tahliye ve iltica suretiyle gelenlere de mülteci talimatnamesine göre yevmiye tahsisi gerekiyordu. Hamdi Bey ve Abdül Muhsin Es'ad Efendi, birbirlerine muhalif ifade ve bildirimde bulunmuşlardı.

Yazışmalar ile Hamdi Beyin ifadelerinden anlaşıldığı üzere Abdül Muhsin Efendi, Kütahya'da ikamete memur edilmiş ise de, 9 Şubat 1918 tarihinde diğer Medineli ailelerle İstanbul'a gelmiş ve ikamet etmiştir. İstanbul'da ikamet edenlere yevmiye verilmemesi hakkındaki 11 Mart 1918 tarihli kararın Abdül Muhsin Es'ad Efendiyi kapsamadığı anlaşıldı. Kaldı ki Abdül Muhsin Es'ad Efendinin 11 Mart 1918'den önce yevmiyesinin tahsis edilmemiş olması dahi kazanılmış hakkını yok etmiyordu. Diğer taraftan Hamdi Bey, İstanbul'da oturan diğer Medineli ailelere alınan özel karara uygun olarak 1918 Kasım ayı sonuna kadar yevmiyelerinin verildiğini de ifade etmişti. Şurâ-yı Devlet, İstanbul'da ikamet ederek Muhacirîn Müdüriyetinin himayesinde bulunan Medineli Arap aileleri ne miktar ve ne kadar süre yevmiye almışlar ise Abdül Muhsin Efendiye 3

Mart 1919 tarihinde aynı miktarın ödenmesini kararlaştırdı⁵¹. Abdül Muhsin Bey, 1 Haziran 1919'da yevmiyelerini kesen Muhacirîn Müdürü Hamdi Beyden şikâyetçi olarak görevden alınmasını istedi. Nihayet haksızlığa uğrayan Seyyid Abdül Muhsin Efendiye gerekli yardım yapılarak bir an evvel memleketine dönmesi sağlandı⁵². Yine harp esnasında Samsun'a *teb'id* olunan, geçim zorlukları çeken Seyyid Mehmed de ailesiyle birlikte masrafları karşılanarak Medine'ye gönderildi (7 Temmuz 1919)⁵³.

Meclis-i Umumînin açılışına kadar 1919 senesi süresince uygulanacak olan 1918 senesi Aşair ve muhacirîn bütçesinde sevkıyat masrafı olarak 132.500.000 lira tahsisat ayrılmıştı. Bu sayıları milyonlara ulaşan muhacir ve mültecilerle Arap, Rum ve Ermeni ailelerinin ve bunların şahsî eşyalarının nakil masraflarına yetmeyecekti. Aslında nakliye vasıtaları ve demiryolu ücretlerinin de olağanüstü artmasından dolayı hükûmetçe yapılan yardımın yalnız muhtaçlara yapılmasına dikkat edildiği hâlde Adana, Konya ve İstanbul'da büyük meblâğlar harcanmıştı. Aşair ve muhacirîn bütçesinde hâlen 10.000.000 lira kadar para kalmıştı. Fakat Mondros Mütarekesi hükümlerine uygun olarak muhacirlerin süratle ve kolaylıkla memleketlerine iadeleri gerekiyordu. Geri dönenlerin sevkıyatının devamı için Dahiliye Nezareti, bütçesine gerekli ve yeterli tahsisatın ilâvesini istiyordu. Bu kadar çok sayıdaki muhacir ve mültecinin bu şartlarda tamamen memleketlerine sevk ve iadeleri gibi büyük bir yükün hükûmetçe karşılanmasına imkân olmadığı anlaşıldı. Ancak bu konuda yapılan inceleme ve görüşmeler neticesinde mütareke döneminde eski yerlerine yeniden iskân edilecek üç grup göçmen vardı:

1-Vaktiyle düşman istilâsına uğrayarak iç kısma çekilmiş ve bu vilâyetlerin geri alınmasıyla eski yerlerine dönmek isteyen mülteciler.

2-Bir kısmı daha önce tehcir edilen Arap, Rum ve Ermeniler.

3-Tehcir edilmiş Arap, Rum ve Ermenilerin meskenlerine yerleştirilmiş, sahiplerinin dönüşü üzerine başka yerlere iskân edilmesi gereken Müslümanlar.

Müslüman göçmenlerin toplam yekûnunun 800.000-900.000 kişiye ulaştığı hesaplanmıştı. Ancak bu göçmenlerden bir kısmı da hâlen yerleştirildikleri yerlerde iş-güç tutarak geçimlerini sağlamaktaydılar. Bir kıs-

⁵¹ BEO, nr. 341922.

⁵² BEO, nr. 343576.

⁵³ BEO, nr. 343571.

mının da kendi özel vasıtalarıyla memleketlerine dönmeleri mümkündür. Hükûmetçe sevkleri gerçekleştirilecek olanların gerek buldukları yerlerde geçimini sağlayamayan, gerekse memleketlerine dönmek için yol masraflarını ve özel vasıtalarını temine ekonomik gücü yetmeyen fakara ahaliye yardımların yapılacağı, böylece de harcanması düşünülen miktarların hayli düşeceği tahmin edilmekteydi. Muhacir ve mültecilerin sevk masrafları için 1919 senesi sonuna kadar 200.000 lira yetebileceği tahmin ediliyordu. Meclis-i Vükelâ 4 Haziran 1919'da yaptığı toplantıda Aşair ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesine sevkîyat için 200.000 liranın ilâvesini kararlaştırdı⁵⁴. Dahiliye Nezaretinin, geri dönen muhacir ve mültecilerin işlerine bakmak için oluşturduğu özel komisyonun başkanı Nahid Bey, harp sırasında İttihat ve Terakki hükûmetince Medine ve Suriye ahalisinden Anadolu ve Rumeli'ye iskân edilen bir çok aileye Aşair ve Muhacirîn Müdüriyeti tarafından gereken yardımın yapılıp yapılmadığı ile yerleştirildikleri yerlerin iklimine uyum sağlayamayanların ne olduğunu 13 Ağustos 1919 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdürü Hüsameddin Beyden sordu. Hatta komisyon bazı Arap ailelerin İngiliz Fevkalâde Komiserliği vasıtasıyla kendilerine istihkakları olan yirmi kuruş yevmiyeden başka bir şey verilmediğini, kendilerinin zaruret ve sefalet çektiklerini, memleketlerine iadeleri için de şimdiye kadar defalarca başvurularına rağmen hiçbir yardım yapılmadığı suçlamasıyla da karşılaştı. Komisyon bu taleplerin karşılanabilmesi ve Arap ailelere kolaylık sağlanabilmesi için İngiliz Fevkalâde Komiserliğinin de isteği olan ailelerin miktarlar ve isimleri ile ikamet mahallerini içeren bir listenin hazırlanmasını istedi. Listeyi hazırlaması istenen Emniyet-i Umumiye, komisyona bu listenin muhacirîn müdüriyetince hazırlanmasının mümkün olduğunu cevabını verdi⁵⁵.

Medine'den İstanbul'a ailesiyle getirilen Harem-i Şerif Hazret-i Nebvî Ferraşînin Abdullah Servet zaruret çektiğini bildirerek gerekli iâşe ve yol yardımını aldı (17 Temmuz 1919)⁵⁶. Üç yıl evvel ailesiyle birlikte İstanbul'a getirilen Medine ahalisinden ve Sadattan Abdurrahman zaruret içinde bulunduğunu bildiren bir dilekçeyle Dahiliye Nezaretine başvurdu. Abdurrahman Efendinin daha fazla sıkıntı çekmemesi için bir an evvel memleketine dönmesinin sağlanmasına yönelik irade çıktı (27

⁵⁴ Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT), 14/28-2.

⁵⁵ Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyet Asayiş kalemi, 44/91.

⁵⁶ BEO, nr. 343691.

Temmuz 1919)⁵⁷. Hükümet, Evkaf Nezaretince Medine'den tehcir edilerek İstanbul'a getirilenlerin memleketlerine dönmelerini kolaylaştırmak için 10 Ekim 1919 tarihinde bir kararname çıkarmıştı. Bu kararname gereğince yalnız altı aileye yardımda bulunulabilecekti. Bu ailelerin geri dönüşleri içinde Dahiliye Nezaretince her şahsa yirmi lira verilmişti. Bu yardımın yetersizliğinden dolayı aileler dönüşlerini gerçekleştirememişlerdi. Arap ailelerin vapur bilet, iâşe ve diğer masrafları için her birine 8.000 kuruş daha verilmesi gerekiyordu. Daha önceleri verilen miktar yeni verilecek miktardan düşülürse kalacak para geri dönmelerine yetmeyecekti. Verilecek yardımların yerinde kullanılmasını isteyen Meclis-i Vükelâ, bu ailelerin vapur biletlerinin satın alınması, kalan paranın vapura bindiklerinde Medineli ailelere verilmesine karar verdi. Ayrıca aynı durumdaki Medinelilere de Evkaf Hazinesinden benzeri yardımların yapılmasını tebliğ etti (8 Kasım 1919)⁵⁸.

Medineli mültecilerin maaşlarının 22 Ağustos 1920 tarihli kararnameye kadar ödendiği anlaşılmaktadır. Haremeyn ahalisine hiçbir hizmet karşılığı olmadan tahsis olunan *maaşat-ı zatiye ve muhtacîn maaşatı* memleketlerine dönmeleri veya vefatlarına kadar ödeniyordu. 22 Ağustos tarihinde bu maaşlar kesildi. 11 Ekim 1919 tarihli kararname gereğince Medinelilerden ancak I. Dünya Savaşı sırasında icra edilen tehcir dolayısıyla hâlen İstanbul'da bulunan ve tehcir suretiyle geldikleri Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin 16 Kasım 1919 ve 26 Mayıs 1920 tarihli yazılarıyla sabit ve muayyen olan ailelere adı geçen kararname gereğince nakdî yardım yapılmaya devam ediliyordu. Bu konuda Evkaf-ı Hümayûn Nezaretince harcanacak 178.138 kuruş 24 paranın Evkaf bütçesinin Surre-i Hümayûn faslından sarf edilmesi hakkında bir kararname hazırlandı (27 Nisan 1921)⁵⁹.

S o n u ç

Arapların sevk ve iskânında, askerî gereklerle Medine'nin boşaltılmak istenmesi, Surre'nin gönderilememesi, Haccın yapılamaması, Hicaz Demiryolu'nun tam kapasiteyle işletilememesi, Medine ve Suriye'yi müdafaa eden askerlerin lojistik olarak daha iyi desteklenebilmesi, zahire kıtlığı ve

⁵⁷ BEO, nr. 343740.

⁵⁸ Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 217/96.

⁵⁹ MV, 255/195.

teminindeki güçlükler, siyasî olarak orada bulunulması sakıncalı görülenler, işgal tehlikesi veya halkın güvenliğinin yeterince sağlanamayacağı endişesi gibi bir çok sebebin etkili olduğu söylenebilir. Ancak bunlar belgelerde açık olarak ifade edilmemekte, yalnızca askerî/görülen lüzum üzerine denmektedir. Yapılan araştırmada ne kadar Arabın sevk ve iskâna tabi tutulduğuna dair toplu bir rakama ulaşılammıştır. Sadece Medine'den tehcir edilenlerin miktarı 40.000 civarındadır. Bu rakam o tarihteki Medine şehir nüfusunun yarısına tekabül etmektedir. Suriye'de beslenme, güvenlik gibi bazı nedenlerle şehirlere biriken binlerce nüfusun da Anadolu ve Rumeli şehirlerine sevk ve iskân edildiği düşünülürse Arap tehcirinin boyutlarını binlerle ifade etmek gerekmektedir. Bu konuda yapılacak yeni araştırmalar verilen bilgileri artırmaya vesile olacaktır. Aslında Araplara uygulanan sevk ve iskân Ermenilere uygulandan pek farklı değildir. Sevk ve iskân veya tehcir Osmanlı Devletinin klâsik döneminde çeşitli sebeplerle tatbik ettiği zorunlu göç ettirme ve iskân siyasetinin bir devamı olarak algılanabilir.

Bu iskân siyaseti nicelik, nitelik, zaman, mekân, kültürel farklılık gösteren unsurları dışında, aynı süreklilik ve anlayışın bir ürünü olarak değerlendirilmelidir. Bununla birlikte tehcir kanununun gerekçesinden dolayı bir etnik gruba yönelik gibi görünse bile; hükûmetin o şartlar altında gerekli gördüğü bir çok etnik, dinsel ve kültürel guruba uygulamış olması bu konunun daha büyük boyutlu ve farklı değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Uygulamanın askerî sebepleri yanında siyasî, ekonomik ve insanî boyutu görmezlikten gelinmemelidir. Osmanlı Devleti çağdaşı bir çok devlette de görüldüğü gibi bu konuda geleneksel politika ve anlayışını sürdürmektedir. Bu tarihî uygulama ihtiyaç olduğunda Millî Mücadele yıllarında ve Cumhuriyet yıllarında da yapılmıştır. Hatta yakın tarih bir çok devletin benzeri uygulamalarına şahittir. Burada tartışılacak konu devletin niçin sürgün kararı aldığı, görevlilerin devrin hukukuna uyup uymadığı, uygulamadaki aksaklıklar, suistimallerin üstüne gidip gitmediği olmalıdır.

Suriye'den Çıkarılan Arapları İskân ve İ'âşeleri
Talimatnamesi

Bâbîâli Dâhiliye Nezâreti İskân Şubesi

Sam'da Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na

Zeyl 10 Nisan 1332 Suriye'den mevâki-i mu'ayyene sevk ve i'zâm buyrulmakta olan Arap ailelerinin sûret-i iskân ve i'âşeleri hakkında tanzîm ve icâb edenlere teblîğ kılınan talimatnâme zîrde derc edilmiş ve bunların emr-i i'âşelerine sarf edilmek üzere Ankara vilâyetine 330.000, Sivas vilâyetine 220.000, Konya vilâyetine 110.000, Bolu'ya 100.000, Kastamonu vilâyetine 60.000, Hüdâvendigâr vilâyetine 90.000, Eskişehir'e 360.000, Karesiye 100.000, Aydın vilâyetine 110.000 kuruşluk tahsisât gönderilmiş olduğu arz olunur.

Fi 17 Nisan 1332

Nâzır

1- Her aile vaz'iyet-i sâbika-i ictimâ'iyeye ve iktisâdiyesine ve efrâd-ı ailesinin adedine göre emvâl-i metrûkeden münâsîp evlere yerleştirilecektir. Hânelerin yekdiğerinden müteferrik olmasına dikkat edilecektir.

2- Her aileye tahsîs edilecek hânelerin kabiliyet-i süknâiyesine i'tinâ edilecek ve icâb ettiği takdîrde derhal tamîrât-ı lâzıme icrâ ettirecektir. Emvâl-i metrûkeden boş hâneler bulunmadığı takdîrde:

Evvelen: Tasfiye-yi emvâl komisyonları tarafından depo ittihâz edilen veyahud alât ve eşyası nakl edilmeyen hânelerdeki eşya mevcûdiyetinin diğerk tarafa nakliyâtından

Sâniyen: Yerlilere icâr edilen hânelerin icâreleri fesh ettirilerek tahliyesinden

Sâlisen: cihet-i askeriye tarafından lüzûmundan fazla olarak işgal edilen veyahud derûnundaki levâzımat veyahud kıta'âtın diğerk bir mâhale naklinden

Râbi'an: memûrîne icâre edilen hânelerin icârelerinin feshinden

Hâmisen: Muhâcirîne verilip de kendisine aynı mahalde diğerk bir hâne i'tâsı kabil olan muhâcirinin nakl ve ihrâcından boş kalacak hânelere yerleştirilecektir.

3-Madde-i sâbıka vechle hâne bulmak imkânı olmadığı hâlde muhâcirîn tahsisâtından sarf edilmek üzere isticâr edilecek hânelere yerleştirilecektir.

4-Tahsis edilecek hânelerin tefrîşâtı:

Evvelen: Takdîr-i kıymet olunarak muhâcirîn tahsisâtından mahsûbu icrâ edilmek üzere emvâl-i metrûke miyânında mevcûd

Sâniyen: Bulunmadığı takdîrde muhâcirîn tahsisâtından pazardan tedârik olunacak eşyâlardan temin edilecektir.

5-Erbâb-ı san'atdan olanlara icrâ-yı san'atlarına müsâ'id dükkân ve alât tedârik edilecektir.

6-Erbâb-ı zirâ'atden olanlara derhal kâfi mıkvarda arazi tefrîk ve tahsis edilerek hayvânât-ı zirâ'iyeye ve tohumluk tedârik edilecektir.

7- Erbâb-ı servetten olanlara memleketlerinde bıraktıkları emvâl nisbetinde emlâk ve arazi tefvîz edileceğinden malûmât-ı mukteziye istihsâl edilir edilmez ayrıca talimât gönderilecektir.

8- Sa'y-ı zâtileriyle veyahud kendilerine tefvîz edilecek emlâk ve arazi vâridât husûlüne kadar muhtâc-ı i'âşe olanların infâk ve i'âşeleri mahallinin ihtiyâcına göre nüfûs başına beşden on guruşa kadar yevmiye verilmek sûretiyle te'mîn edilecektir. Yevmiyeler peşîn olmak üzere her on günde bir re'îs-i aileye tevdi' edilecektir.

9- Her aile vürûd ettikçe nüfûs ve esâmisi, unvân-ı ailesi nezârete bildirilecektir ve iskân mu'âmesinin hitâmını müte'âkib sâkin oldukları mahallin cerîde-i nüfûsuna nakl edilecektir.

10- İşbû ailelerin nakilleri memleketin ve nakledilen ailelerin selâmet ve sa'âdetine ma'tûf icâbat-ı siyâsiyyeye müstenid olup hiçbir vakit menfiyen veya menkûben gönderilmediklerinden haklarında hüsn-i mu'âmele edilecek ve yerli ahâli ile hüsn-i imtizâclarının temîniyle beraber âdât ve lisân-ı mahalîye istînâsları temîn edilecektir.

11- Bunların iâşeleri, tahsis edilecek hânelerin ta'mîri ve icâre gibi ve'l-hâsıl bil-küllüye mesârîfâtı muhâcirîn tahsisâtının iskân faslından tesviye edilecektir.

12- Her aileye tahsis edilecek hâne emlâk ve arâzi, sermâye-i sînâ'iyeye ve zirâ'iyeye kıymeti sebt-i defter edilecek ve zîri mahallinin en büyük memûru ve mâliye memûrlarıyla tahsis edilen ailenin re'îsi tarafından tasdîk ve imzâ edilerek birer sûret-i mümziyye ve musaddakaları Dâhiliye Nezâretinden Dördüncü Ordu kumandanlığına gönderilecektir.

13- Bunlar hakkında ihtiyâr edilecek i'âşe, yevmiye, iksâ, eşyâ vesâ'ir mesârifât-ı müteferrika her aileye mahsûs olmak üzere tanzîm edilecek defter-i mahsûslara kayd edilerek her ay nihâyetinde mahallinin en büyük mülkiye ve mâliye memûrlarıyla kendisine mu'âvenet olunan aile re'isi tarafından tasdik ve imzâ edilecek ve birer sûret-i musaddakası Dâhiliye Nezâretiyle Dördüncü Ordu kumandanlığına gönderilecektir.

14- Nezâretten bi'l-istîzân emr-i mahsûs tahrîri istihsâl edilmedikçe gerek müctemi'an gerek ale'l-infirâd mahall-i müretteb ve iskânlarını terk edemeyeceklerdir.

(Kaynak: BOA, DH. ŞFR, 63/145, 63/145a, 63/145b)

“THE TRUTH SHADED BY THE ARMENIAN PROPOGANDA: DEPORTATION
LAW AND SITUATION OF ARABS DURING WORLD WAR I”

Abstract

The deportation law valided on May 27, 1915 during the World War I not only applied to the Armenians but also other ethnic groups. The Ottoman State applied deportation law to any ethnical groups when needed. This article aimed at the Arab deportation which has rarely been mentioned in literature. The situtation of Arabs who removed from Syria and Medina and settled in Anatolia and Rumelia for a temporary period because of the war conditions is investigated. Also returns of same population to their own countries after the Mondrose Armistice investigated according to the documents found in the archives.

Keywords

Ottoman Empire, World War I, Arabs, Armanians, Medina, Syria, Deportation, Immigrants.